

# OSMANLI-İNGİLİZ İLİŞKİLERİNDE İSTANBUL KONFERANSI (1876)'NİN YERİ

## The Status of Istanbul Conference in Ottoman-Britain Relations

Mithat Aydın\*

### Özet

Bu çalışma, Büyük Devletlerin çıkarlarını uzlaştırmak için topladıkları İstanbul konferansının, İngiltere'nin "Doğu" politikasındaki yerini ve Osmanlı-İngiliz ilişkilerine etkisini ortaya koymaktadır. Bu çerçevede konferans süresince Rus temsilci Ignatiev ile "uyum içinde" çalışan Lord Salisbury'nin takip ettiği Rus yanlısı ve anti-Türk politikanın İngiltere'nin geleneksel Doğu politikasında meydana getirdiği ikilem izah edilmektedir.

**Anahtar Kelimeler:** İstanbul Konferansı, "Doğu Sorunu", Lord Salisbury, Sir Henry Elliot.

### Abstract

This study reveals the significance of Istanbul Conference, which was held to reconcile Great Powers' interests, for Great Britain's Eastern policy and for its effect on Ottoman-British relations. In this frame, it explicates the dilemma in Great Britain's traditional Eastern policy which was caused by Pro-Russian and anti-Turkish stance held by Lord Salisbury who jointly worked with Russian representative Ignatiev.

**Keywords:** Istanbul Conference, "Eastern Question", Lord Salisbury, Sir Henry Elliot.

## GİRİŞ

1876'da Hersek Ayaklanması'nın açtığı "Doğu Sorunu", "Hasta Adam"ın mirasını paylaşmak için sadece bölgesel güçleri değil, aynı zamanda Avrupa'nın Büyük Devletleri'ni de harekete geçirdi. 1876 Mayısındaki Bulgaristan Ayaklanması ve aynı yılın Temmuz ayında Sırların ve Karadağlıların bağımsızlık ve toprak kazanmak amacıyla Osmanlı Devleti'ne karşı açtıkları savaş, "*uzayıp giden Doğu Sorunu*"nun önemli evreleri oldu. Sonuçta, Osmanlı kuvvetlerinin 29 Ekim 1876'da Morova'da Sırp kuvvetlerine sağladığı üstünlükten sonra Rusya hükümetinin Babıâli'ye verdiği ultimatom<sup>1</sup> karşı İngiliz kabinesi bir konferansın toplanması önerisinde bulundu. Bu önerinin kabul edilmesi üzerine Büyük Devletler, "Doğu Sorunu"nun çözümünde çıkarlarını uzlaştırmak için İstanbul'da bir araya geldiler. Ancak daha başından beri Bulgaristan olaylarının Avrupa kamuoyunda Türkler aleyhine meydana getirdiği olumsuz hava konferansa hakimdi. Özellikle de "Bulgar Vahşeti" kampanyalarına dönüştürülen Bulgaristan olaylarının İngiltere'de meydana getirdiği anti-Türk kamuoyu baskısı, İngiliz hükümetinin tavrında ciddi bir değişim meydana getirmekle beraber konferansın seyri üzerinde oldukça etkin oldu. Diğer taraftan konferanstaki İngiltere temsilcisi, Hindistan Bakanı Lord Salisbury'nin "Bulgar Vahşeti" kampanyalarının ileri gelenlerinden biri olması, konferanstaki Türk aleyhtarı kötü imajın kuvvetlenmesine

\*Yard. Doç. Dr., Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi.

<sup>1</sup> Rus ultimatomu her ne kadar İngiltere'de Rus fobisini canlandırdıysa da, konferansın toplanmaya başladığı Aralık ayında İngiltere'deki Türk aleyhtarlığı etkisini korumaktaydı. Bakınız: George Earl Buckle, *The Life of Benjamin Disraeli*, vol.VI, New York 1920, s.107; Lady Gwendolen Cecil, *The Life of Robert Marquis of Salisbury, 1868-1880*, vol.II, London, 1923, s.114.

zemin hazırladı. Bu nedenle konferans suçlu kabul edilen Türk halkının yargılanması için kurulan “Avrupa mahkemesi” niteliği taşımakta idi.

Osmanlı sultanı ve hükümeti de Bulgaristan olayları nedeniyle İngiliz kamuoyundaki Türk yanlısı duyguların silindiğinin farkında idi. Bu nedenle Türk hükümeti, dışişlerinde temel dayanağı yaptığı İngiltere’nin sempatisini kazanmayı ve zedelenen ilişkileri tamir etmeyi bir amaç haline getirdi. Bunun için Sultan II. Abdülhamit İstanbul’daki İngiliz elçisi Sir Henry Elliot’tan yardım istedi.<sup>2</sup> Ancak bu tür girişimler hiçbir sonuç vermedi. Sultan, Aralık ayının başında bile, Salisbury ve Elliot ile yaptığı görüşmede hâlâ İngiltere’nin sempatisini elde edememenin endişesi içinde idi.<sup>3</sup>

### **Konferansın Şekillenmesi ve Lord Salisbury’nin Rolü**

Aralığın 23’ünde toplanan konferansta görüşülen konular ve Türk tarafına sunulan teklifler, söz konusu ayın ilk haftalarında büyük devlet temsilcilerinin bir araya gelerek yaptıkları hazırlık toplantılarında kararlaştırılmıştı. Gerçekte alınan kararlar Rus temsilcisi Ignatiew ile Salisbury’nin eseri idi. Başka bir deyişle, Büyük Devletlerce alınan kararlar, Salisbury’nin aşırı Rus tekliflerini hafifleterek, İngiliz önerileriyle uzlaştırmasından başka bir şey değildi. Bununla birlikte, programı müşterek bir Avrupa çalışması olarak gören Rusya için, uzlaşılan teklifler artık “küçültülmez azlıkta” idi. Konferansta Babiâli’ye sunulmak üzere hazırlanan “küçültülmez azlıkta”ki teklifler ana hatlarıyla şu içerikte idi:<sup>4</sup>

Bulgaristan doğu ve batı olmak üzere iki vilayete bölünecek, her bölümü için garantör devletlerin rızası ile, beş yıllık süreyle sultanın atadığı Hıristiyan bir vali tarafından idare edilecekti. Bir vilayet meclisi, valiye yönetiminde yardım edecekti. Türk ordusu sınırda ve belli başlı yerlerde toplanacak ve vilayet için bir ulusal milis ve jandarma gücü oluşturulacaktı. Reformları denetlemek üzere bir uluslar arası komisyon oluşturulacak, bu komisyonu korumak amacıyla da beş bin Belçikalı askerden yararlanılacaktı. Bosna-Hersek ise tek bir vilayet olarak birleştirilecek, ancak bir milis gücünden yoksun bırakılacaktı. Öte yandan Bosna-Hersek, bir yıllık süre ile reformların uygulanmasını denetlemek amacıyla uluslar arası bir komisyonun kurulması hakkına sahip bulunacak ve devletlerin rızası ve Babiâli’nin atamasıyla bir vali tarafından idare edilecekti. Sırbistan ve Karadağ ile statüko esas alınacaktı. Ancak; Sırbistan Mali Zvornik’i, Karadağ ise Hersek’teki bazı yerleri alacak ve Boyana Nehri ve Skutari Gölü’nde ticaret yapma hakkına sahip olacaktı.

Görüldüğü gibi öngörülen teklifler bağımsız bir devlet için kabul edilmez nitelikte idi. Bir taraftan idari muhtariyet sistemi, Osmanlı kuvvetlerinin belli yerlerde toplanması, Bulgaristan’da milli bir ordunun oluşturulması, diğer taraftan ıslahat hareketlerini denetlemek için uluslar arası bir komisyonun kurulması ve yabancı bir işgal gücünün kullanılması açık bir şekilde vilayetlerdeki Osmanlı egemenliğini fiilen sona erdirmekteydi.

Böyle bir programın Türk tarafınca reddedileceği açıktı. Fakat Türk hükümetini kaygılandıran asıl sorun, programın hazırlanmasında İngiliz temsilcisi Salisbury’nin

<sup>2</sup> Bakınız: Azmi Özcan, *Pan-İslamizm-Osmanlı Devleti Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1924)*, Ankara, 1997 (2.Baskı), s.56.

<sup>3</sup> Sir Henry Eliot, *Some Revolutions and Other Diplomatic Experiences*, London, 1922, s.279.

<sup>4</sup> Mihailo D. Stojanović, *The Great Powers and The Balkans 1875-1878*, Cambridge, 1939, s.131-132; Mahmud Celaledin Paşa, *Mir’at-ı Hakikat* (haz. İsmet Miroğlu), İstanbul, 1983, s.208-211; Engelhardt, *Tanzimat ve Türkiye* (çev: Ali Reşad), İstanbul, 1999, s.368-369.

Rus yanlısı tavrı ve İngiltere için duyulan beklentinin boşa çıkması idi. Mahmud Celaleddin Paşa Türk tarafının İngiltere konusundaki hayal kırıklığını şöyle ifade etmekteydi: “Batı devletlerden ve özellikle İngiltere’den samimi yardım beklemek, gönüllerden çıkmadığı için İngiltere ve Fransa temsilcilerinin, konferansta Osmanlı Devleti’ne faydalı bir karar almasına çalışacaklarına büyük bir ümit beslemekte idi. Ancak, bu sırada Marki dö Salisbury Londra’dan Berlin’e gidip, çağımızda Avrupa siyasetinde baş rolü oynayan Almanya Başvekili Bismarck ile fikir teatisinde bulunduktan sonra İstanbul’a gelerek vükelaya beyan ettiği ilk mütalâalarda, o ümitleri tamamen ortadan kaldırmıştı.”<sup>5</sup> Dolayısıyla İstanbul’da İngiltere’ye karşı Türkler arasında ciddi bir güvenmişlik olmakla beraber, İngiltere’nin Türkiye’den uzaklaştığı konuşulmaya başlanmıştı.<sup>6</sup>

Mahmud Celaleddin Paşa gibi İstanbul’daki İngiltere Büyükelçisi, aynı zamanda konferanstaki diğer İngiliz temsilcisi Sir Henry Elliot da Türk tarafına hak veremekteydi. Elliot, konferans için kararlaştırılan Ignatiew tekliflerini İngiltere’nin Babiâli’ye verdiği bağımsızlık teminatına aykırı bulmakta, Salisbury’nin sorunu anlamakta ve çözümünde yetersiz biri olarak Rus emellerine alet olduğunu düşünmekte idi.<sup>7</sup> Bu nedenle Elliot, Babiâli’nin “yerine getirilmesi imkânsız” tekliflere karşı olmasını haklı görmekteydi.<sup>8</sup> Elliot, belki de Babiâli’den daha fazla Salisbury’nin Ignatiew’le işbirliği yapması ve takındığı tavrıdan rahatsızdı. Çünkü Salisbury’nin izlediği yol Rus amaçlarına hizmet etmekte , Elliot ve elçiliğini sorunun çözümünde saf dışı bırakmaktaydı.<sup>9</sup> Bu yüzden Elliot, konferansın toplandığı ilk gün İngiltere Dışişleri Bakanı Derby’ye çektiği bir telgrafla sağlık sorununu gerekçe göstererek İstanbul’dan ayrılmasına izin verilmesini istedi.<sup>10</sup> Salisbury ile Elliot arasındaki politik ayrılık gerçekte İngiltere dış politikasının konferansta iki farklı çizgide geliştiğini göstermektedir: Elliot gibi Başbakan Benjamin Disraeli (Beaconsfield) ve Dışişleri Bakanı Lord Derby’nin temsil ettiği, İngiliz çıkarları için Rus tehdidine karşı Osmanlı toprak bütünlüğü ve bağımsızlığına dayanan geleneksel İngiliz politikası ile Türklerin Avrupa’dan çıkarılmasını, Osmanlı Hıristiyanlarının bağımsızlığını ve Rusya ile bir anlaşmaya gidilmesini ileri süren anti-Türk alternatif politika.

### **Konferansın Seyrinde Salisbury’nin Rolü ve Babiâli Üzerinde Uyguladığı Baskı Politikası**

Kuşkusuz, konferansın seyri ve sonucu üzerinde rol oynayan en önemli kişilerden biri İngiltere temsilcisi Salisbury idi. Salisbury, kişisel olarak Türklere karşı öfke ve kin besleyen, temelde Türklerin Avrupa’dan çıkarılmasına “samimiyetle”

<sup>5</sup> Mahmud Celaleddin Paşa, *a.g.e.*, s.208.

<sup>6</sup> Sir Henry Elliot, *a.g.e.*, s.279,286.

<sup>7</sup> Sir Henry Elliot, *a.g.e.*, s.276,280. Elliot, Salisbury’nin imzaladığı Ignatiew’in teklifleri konusundaki endişelerini Lord Derby’ye iletmek için bir mektup kaleme almışsa da, bunun konferansta İngiltere için ikilik yaratacağı düşüncesiyle göndermemiştir. Söz konusu mektup için bakınız: Sir Henry Elliot, *a.g.e.*, s.281-285.

<sup>8</sup> Sir Henry Elliot, *a.g.e.*, s.280-281; L.S., Stavrianos, *The Balkans Since 1453*, New York, Chicago, San Francisco, Toronto, London, 1965, s.405.

<sup>9</sup> Sir Henry Elliot, *a.g.e.*, s.276.

<sup>10</sup> *British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers from the Foreign Office Confidential Print, The The Near and Middle East, 1856-1914, The Ottoman Empire: Diplomacy of the Power, 1876-1878*, General Ed. Kenneth Bourne and Cameron Watt, Ed. David Gilland, Part1, Series B, vol. 3, Elliot’tan Derby’ye, 31 Ekim 1876, Doc.290, 1984, s.177.

inanan biri olarak,<sup>11</sup> “Doğu sorunu” konusunda pek çok İngiliz Devlet adamından farklı düşüncelere sahipti. O, geleneksel İngiliz politikasından vazgeçilmesi ve Türk İmparatorluğu’nun taksiminde Rusya ile uzlaşılması gerektiğini savunmaktaydı. Diğer taraftan; Onun Türk aleyhtarı duygularının tahrik edilmesinde ve Rusya yanlısı tavrında 1876 Mayısındaki Bulgaristan olaylarının büyük rol oynadığı belirtilmelidir. Bu nedenle Salisbury, “Doğu Sorunun”un çözümünde uzlaşmaz tarafın Rusya değil, Türkiye’nin olduğuna inanarak Türklere karşı güçlü bir önyargı içinde bulunmaktaydı.<sup>12</sup> O, daha İstanbul’a ulaştığı ilk gün Sultan Abdülhamit ile ilk yaptığı görüşmede olumsuz tavrı ile bunu gösterdi.

Salisbury İstanbul’a ulaştığı ilk günden itibaren “uzlaşmacı ve ılımlı” bulunduğu Rus temsilcisi Ignatiew ile “uyum içinde” çalışarak<sup>13</sup> en yakın mesai arkadaşı oldular. Sanki Salisbury için tek muhatap mercii Ignatiew idi. Açıkça, Salisbury ve Ignatiew konferansın aktörleri idi; diğerleri figürandı. Konferans programı da bu iki aktörün mesaisinin bir ürünü idi. Salisbury ulaşılan programla Rusya’dan mümkün olan her şeyi aldığına ve beklediğinden daha iyisini yaptığına inanmaktaydı.<sup>14</sup> Ona göre, Türklerin uzlaşılan teklifleri reddetmesi, savaşı kaçınılmaz kılacağından durum “oldukça kritik” idi.

Salisbury için, artık “uzlaşmaz” taraf olan Türkiye’nin ikna edilmesi gerekmektedir. O, bu amaçla bir taraftan İngiltere hükümetinin sık sık deklâre ettiği “bir savaş durumunda İngiltere’den hiçbir yardım beklenmemesi”, “İngiltere’nin kendini feda etmeyeceği” açıklamasına Türkiye’yi inandırmaya çalışırken, diğer taraftan tekliflerin kabulü için Babîali’ye baskı yapmaya başladı. Daha konferansın açılmasından bir gün önce (22 Aralık) Salisbury, Başbakanı kendisine “en güçlü baskı tedbirleri”ni kullanmaya izin vermesini istemekteydi.<sup>15</sup>

Salisbury, baskı politikasını Konferansın başarısı için tek geçerli yol olarak düşünmekteydi. Fakat Salisbury, aynı ölçüde, İngiltere’nin diğer temsilcisi Büyük Elçi Elliot’u yolu üzerinde büyük bir engel olarak görmekteydi. Çünkü Salisbury’e göre Elliot, Türk yanlısı tavrıyla Babîali’yi cesaretlendirmekte, bu ise konferansı çıkmaza sokmaktaydı. Bu nedenle, İstanbul’daki İngiliz elçiliğini görüş alışverişinde bulunmayarak devre dışı bırakan Salisbury ile onun Rus amaçlarına hizmet ettiğini düşünen Elliot arasında daha ilk günden itibaren bir geçimsizlik kendini gösterdi. Gerçekte ise; bu durum İngiliz çıkarları için, Rusya’ya karşı Türk İmparatorluğu’nun korunması gerektiği anlayışı ile Türk İmparatorluğu üzerinde Rusya ile uzlaşılması gerektiği düşüncesinin bir çatışması idi.

Açık bir şekilde görülecektir ki, Elliot’un varlığı, konferans boyunca Salisbury için büyük bir sıkıntı olacaktır. 29 Aralık’ta Derby’ye gönderdiği bir yazıda, Elliot’u devletlerin tekliflerine karşı olmasından ve Türklere sempati duymasından dolayı büyük bir engel olarak tanımlayan Salisbury, 5 Ocak’ta Koloniler Bakanı Carnarvon’a şunları yazmaktaydı: “Elliot’un hâlâ burada bulunması büyük talihsizliktir... Elliot burada kaldığı sürece benim Türklere görüşme gücüm hemen hemen hiçtir.”<sup>16</sup> Bu yüzden

<sup>11</sup> Bakınız: Buckle, a.g.e., s.84-87.

<sup>12</sup> Sumner, a.g.e., 237.

<sup>13</sup> Cecil, a.g.e., 107-108.

<sup>14</sup> Cecil, a.g.e., s.115.

<sup>15</sup> Cecil, a.g.e., s.115.

<sup>16</sup> Cecil, a.g.e., s.119-120. Salisbury benzer düşüncelerini 11 Ocakta da Carnarvon’a açtı: “Elliot görevinden alınmazsa başarı hala mümkün olamaz. Etkimiz burada çok düşüktür... Elçimizin karakteri şüphesiz nüfuzumuzu yok etmek için etkili oldu. Fakat politikamızın karakteri (Elliot’a rağmen) daha

Salisbury sık sık Elliot'un İstanbul'dan alınmasını istedi. Hatta; Salisbury, bu isteğin Konferanstaki büyük devlet temsilcilerinin de isteği olduğunu belirtti. Elliot'un görevden alınmasını Salisbury ile işbirliği etmişcesine Ignatiew de İngiltere kabinesine tavsiye etmekteydi.<sup>17</sup> Ancak Beaconsfield ve Derby bu görüşe karşı olduğundan, Salisbury amacına ulaşamadı. Salisbury, Konferansın dağılmasından sonra bile Elliot'un İstanbul'u terk etmekte ağır davrandığını, bunun ise Babiâli'yi İngiliz desteği konusunda cesaretlendireceği gerekçesiyle polemik konusu yaptı.<sup>18</sup>

Salisbury'nin Elliot'a karşı giriştiği hareket, Babiâli'yi teklifleri kabule zorlama amacına dayanmaktaydı. Aslında Salisbury, Babiâli üzerinde baskı unsuru olarak görebildiği her şeyi kullanmayı kendisine adeta görev saymıştı. Örneğin; 25 Aralık'ta İngiliz amirali Drummond İngiliz donanmasının Selanik'e gitmek için Beşike Koyu'ndan ayrılmaya hazırlanmakta olduğunu bildirdiğinde, Salisbury, bunun Türkler için muhtemel bir koruma anlamına geleceği düşüncesiyle, Babiâli'yi cesaretlendirmemesi için donanmanın Atina ve Pireaus yönünde hareket etmesini emretti. Bununla beraber, Konferans sırasında Türkler arasında anti-yabancı bir hissiyatı meydana getirebileceği düşüncesiyle, hemen İstanbul'a gönderilmesi için Beşike Koyu'nda iki İngiliz gemi bırakıldı.<sup>19</sup>

Yine de Salisbury'nin konferans boyunca takip ettiği yol ve Rus yanlısı tavrı İngiliz Hükümeti tarafından tasvip edilmedi.<sup>20</sup> Başta Başbakan Disraeli olmak üzere hükümetin bazı üyeleri onun tavrını sert bir şekilde eleştirdiler. Disraeli, Derby'ye 30 Aralık'ta gönderdiği bir yazıda "çok önyargılı" olarak tanımladığı Salisbury'nin İstanbul'a gönderildiğinde "Rusya'yı Türkiye'den uzak tutmak ve Türk Hıristiyanları için ideal bir varlık yaratmamak olan temel amacından habersiz olduğu"nu söylemekte ve şöyle devam etmekteydi: "Salisbury Ignatiew'den daha fazla Rus'tur. Ben inanıyorum ki Rusya arabuluculuk yapıyor ve uzlaşmaya hazırlanırken ve Babiâli buna isteksiz değilken, Salisbury sadece inatçılığı ve savaşı (çözüm yolu olarak) görüyor. O, barışı isteyen ve bunun gerekliliğini gösteren Loftus, Lyons, diğerleri, hatta Rus Odo(u)'nun raporlarından haberdar mıdır? Biz, Ona Mithat (Paşa)nın görüşünden haberdar olup olmadığını sormalyız. Siz (Derby) onu güvenli bir şekilde ve samimiyetle kontrol etmelisiniz."<sup>21</sup> Disraeli, kabinede de benzer görüşlerde bulunmakta, "İngiliz çıkarları ile Türkiye'nin desteklenmesinin birbirinden ayrılması zorluğundan" söz etmekteydi.<sup>22</sup> Gerçekten de İngiltere'de pek çok kişi Salisbury'nin İngiltere hükümetini temsil etmediğine inanmaktaydı.<sup>23</sup>

İngiltere'de hükümet yanlısı muhafazakar gazeteler, Salisbury için çok daha ağır eleştirilerde bulundular. Bu gazetelerden Standard ve Morning Post, Salisbury'nin Türklerle karşı "kibirli ve tehditvari" dili konusunda oldukça hiddetli yazılar yayımlarken, Sheffield Daily Telegraphy onu "modern zamanların en büyük ikiyüzlüsü" olarak tanımladı. Sheffield, aynı zamanda Salisbury'yi Moskova manevra buzu üzerinde

---

*etkili oldu. İnanıyorum ki Stratford'un gücünün esası Navarino (Savaşı)'nın Türk hafızasında daha taze olmasına dayanakta idi."* Cecil, a.g.e., s.121-122.

<sup>17</sup> Cecil, a.g.e., s.119.

<sup>18</sup> Buckle, a.g.e., 113.

<sup>19</sup> Iseminger, a.g.e., s.339, Wirthwein, a.g.e., s.157. İngiltere donanması Mayıs ayından beri Beşike Koyu'nda bulunmaktaydı.

<sup>20</sup> Shannon, Biraz daha ileri giderek Başbakan Disraeli ve Dışişleri Bakanı Derby'nin Salisbury'i tanımadıklarını belirtir. *The Crisis of Imperialism 1865-1915*, Great Britain., [1976], s.132.

<sup>21</sup> Buckle, a.g.e., s.111-112.

<sup>22</sup> Stojanović, a.g.e., s.133.

<sup>23</sup> Cecil, a.g.e., s.123.

Paris Antlaşmasından uzaklaşan biri olarak değerlendirdi. Muhafazakâr basının aksine, Salisbury'nin tavrından "ülmatom" olarak övgüyle söz eden çoğunluğu liberal olan gazeteler az değildi. Times, Daily News, Echo, Scotsman ve Morning Advertiser bu gazetelerin başlıcalarıydı.<sup>24</sup>

### **Kanuni Esasi'nin İlanı Karşısında Büyük Devletler ve İngiliz Kamuoyu**

Bütün devlet temsilcilerinin hazır bulunduğu konferansın ilk oturumu 23 Aralıkta yapıldı. Aynı gün konferansın gündem maddeleri görüşülürken "dışarıdan dehşetli bir surette atılmaya başlayan top sesleri" bütün imparatorluk için reform öngören bir anayasa (Kanun-ı Esasi)'yı ilan etmekteydi. Top seslerinin duyulmaya başlaması üzerine Türk Dışişleri Bakanı söz alarak delegelere, padişahın halkın meşru isteklerine göre uygulanmasını gerekli gördüğü yeni idare yönteminden ve meşrutiyet idaresinin getirdiği özgürlüklerden bahisle, "bu inkılap karşısında toplantının zait kaldığını" açıkladı.<sup>25</sup> Fakat, Kanun-ı Esasi'nin ilan edilmesi delegeler üzerinde olumlu hiçbir sonuç doğurmadı. Konferans sekreteri olarak görev yapan Fransız Elçiliği'ndeki Dö Moüy, anılarında anayasanın ilanı karşısında yabancı diplomatların reaksiyonunu şu şekilde ortaya koymaktaydı: "Birkaç dakikalık derin bir sessizlikten sonra delegeler olayı önemsemediler ve toplantıdaki meşguliyetlerine devam ettiler."<sup>26</sup>

Türk anayasası konferansta olduğu gibi Avrupa kamuoyunda da ilgi görmedi. Anayasaya karşı verilen tepki batı basınında ve kamuoyunda farklı olmakla beraber, genellikle düşmanca nitelikte idi. Fransa basınında Türk Anayasası "garip bir yaratık, ölü doğmuş" diye adlandırılırken, Rusya'da "şaşırtma, hile ve saçmalık" olarak ifade edildi.<sup>27</sup> Fransa ve Rusya'nın aksine, Almanya'da Anayasa'ya karşı genelde olumlu bir hava mevcut idi.<sup>28</sup>

İngiltere'de ise geçmişteki reform vaatlerinin uygulanmadığı şeklinde bir önyargı mevcut olup, anayasanın ilanının konferansın açılışına göre ayarlanmasından dolayı genelde düşmanca bir reaksiyon vardı. Pek çok İngiliz bunu bir hakaret ve meydan okuma olarak görmekteydi.<sup>29</sup> İngiliz liberal ve radikal basının Türk Anayasası'na karşı alaycı tavrı ve anti-Türk tutumunun bu düşmanca reaksiyonun gelişiminde etkili olduğu söylenebilir. Diğer taraftan hükümet yanlısı muhafazakâr gazeteler, Kanun-ı Esasi'deki reformlara yer vererek, bunların memnuniyet verici olduğunu göstermeye çalıştırlarsa da, Türkler aleyhine dönmüş olan İngiliz kamuoyunu çok fazla etkileyemediler.<sup>30</sup>

İngilizlerin Kanuni Esasi'ye bakışlarındaki hoşnutsuzluğun nedenlerinden biri de, İngiltere'nin sömürgesi olan "Hindistan'da da İngiliz yönetimine eleştiriler yöneltilmekte idi. Türkiye, Hıristiyan azınlıklarına özgürlüklerini verirken, İngiltere

<sup>24</sup> Wirthwein, a.g.e., s.158.

<sup>25</sup> Ahmed Saip, *Abdülhamid'in Evâil-i Saltanatı*, Kahire, 1326, s.56.

<sup>26</sup> Richard Millman, *Britain and the Eastern Question 1875-1878*, Oxford, 1979, s.221. Safvet Paşa'nın konuşmasından sonra söz isteyen Ignatiew'in yaptığı konuşma delegeler üzerinde etkili oldu. Ignatiew konuşmasında "böyle nümayişlere ehemmiyet vermeyip bugün için ortaya konulan maddenin müzakeresiyle işe başlamanın lazım geldiğini" ifade etmekteydi. Ahmet Saip, a.g.e., s.56.

<sup>27</sup> Robert Devereux, *The First Ottoman Constitutional Period, A Study of the Constitution and Parlamend*, The Johns Hopkins Press, Baltomore, 1963, s.88.

<sup>28</sup> Orhan Koloğlu, *Avrupa'nın Kışkacında Abdülhamit*, İstanbul 1998, s.28-29.

<sup>29</sup> Millman, a.g.e., s.221-222.

<sup>30</sup> Kanun-ı Esasi konusunda İngiliz basınının yorumu için bakınız: Walter G. Wirthwein, *Britain and the Balkan Crisis, 1875-1878*, London, 1935, s.155-157.

yerlilere hiçbir hak tanımak istemiyordu. Bu yüzden Anayasa yine kötü örnek oluyordu.”<sup>31</sup>

### **Osmanlı Devleti'nin Konferanstaki Tavrı ve İngiltere Hükümetinin Desteğini Alma Girişimi**

Kanun-ı Esasi'nin hiçbir etki yapmadığı ilk gün, yabancı temsilciler, Türk tarafına hazırlık toplantılarında kararlaştırdıkları teklifleri sundular. Türk temsilciler, Osmanlı toprak bütünlüğü ve bağımsızlığının açık bir ihlali anlamına gelen tekliflere itiraz ettiler ve konferansın sonraki oturumlarında karşıt tekliflerini ileri sürdüler. 1 Ocak 1877'deki 4.Oturumda Türk temsilcilerinin Büyük Devletlere sunduğu projede Türkiye'nin isteklerini şöyle özetleyebiliriz:

*“Osmanlı İmparatorluğu, vilayet, sancak, kaza, nahiye ve köy diye idari bölümlere ayrılacaktır. Köy ve nahiye meclislerini halk kendisi seçecektir. Şehirlerde de aynı şekilde belediye meclisleri seçilecektir. Hükümet, kaymakamları Müslümanlar ve Hristiyanlar arasından eşitlik esasına göre tayin edecektir. Kazalarda, anayasa uyarınca meclisler seçilecektir. Hükümetçe tayin edilecek vali ve mutasarrıflar Müslüman iseler yardımcılarını Hristiyan, Hristiyan iseler yardımcılarını Müslüman olacaktır. Vali ve mutasarrıflarla diğer yüksek dereceli memurların değiştirilmeleri, azilleri Anayasa esaslarına göre yapılacaktır. Vergi reformu yapılacaktır. Vali ve Vilayet meclisleri, kamu gelirlerinin ne kadarının mahalli ihtiyaçlar için harcanacağını tespit edeceklerdir. Anayasa gereğince din ve vicdan hürriyeti teyit edilecektir ve genel eğitim geliştirilecektir.”*<sup>32</sup>

Türk temsilcilerinin aynı oturumda kendilerinden istenen, ancak müzakereye dahi yetkili olmadıklarını bildirdikleri sekiz nokta ise şunlardı: “1-Uluslar arası bir komisyon kurulması. 2-Yabancı askerlerin Türkiye'ye sokulması. 3-Türk askerlerinin (belli) kalelerde kalması. 4-Valilerin tayin şekli. 5-İdari taksimat. 6-Maliye ve adliye ile ilgili istekler. 7-Çerkezlerin Asya (Anadolu)'ya gönderilmeleri. 8- Sırbistan ve Karadağ'a toprak verilmesi.”<sup>33</sup>

Türk tekliflerine Salisbury ve Ignatiew'in tepkisi sert oldu. Ignatiew, tekliflerin Rusya için müzakere konusu bile olmayacağını açıklarken; Salisbury, tekliflerin büyük devletlerin temel isteklerine karşı olduğunu belirtti.<sup>34</sup> Bu durum konferansın bir çıkmaza gireceğinin açık bir ifadesi idi. Çünkü iki tarafın da ısrar ettikleri teklifler arasında uçurum bulunduğundan, bir uzlaşma yaratılması mümkün değildi.

Ocak ayının başlarında Mithat Paşa, gelinen noktada İngiltere'nin desteğini temin etmek ve Rusya'yı İngiltere ve Fransa'dan ayırmak amacıyla Bayındırlık İşleri Bakan Yardımcısı Odian Efendi'yi Paris ve Londra'ya göndererek, yeni bir manevra içine girdi. Odian Efendi Londra'da görüştüğü İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Derby'ye “son zamanlarda Sultan tarafından kabul edilen anayasanın, Babîâli ile devletler arasında uluslar arası bir yükümlülük konusu olarak uygulanmasını” teklif etti Aynı zamanda Odian Efendi bu teklifle Büyük Devletlerin, sultan tarafından ihsan edilen bütün reform sistemini, uygulamada takip etme hakkına sahip olacaklarını belirtti. Aynı zamanda Odian Efendi, Derby'den Türk bakanlar tarafından hazırlanan vilayet idaresinin, genel planın bir parçası yapılmasını istedi. Lord Derby, Odian Efendi'nin teklifine destek vermedi ve ona teklifin görüşülmesi gereken yerin Londra değil,

<sup>31</sup> Süleyman Kocabaş, *Sultan II. Abdülhamid – Şahsiyeti ve Politikası*, Vatan Yayınları No: 14, İstanbul, 1995, s.45.

<sup>32</sup> Bilal N. Şimşir, *Rumeli'den Türk Göçleri*, c.II, Ankara, 1989, s.CLVI.

<sup>33</sup> Şimşir, *a.g.e.*, s.CLVII.

<sup>34</sup> Şimşir, *a.g.e.*, s.CLVII.

İstanbul olduğunu söyledi. Derby, daha önce de Londra'daki Osmanlı elçisi Musurus Paşa'ya, Türk hükümetinin Büyük Devletlerin “acı şartları”nı kabul etmesini ve İngiltere'den yardım beklenilmemesini; aksi durumda Türkiye'nin Rusya ile bir savaş riskini alacağını belirtmişti.<sup>35</sup> Odian Efendi ve Musurus Paşa, Derby ile görüşmelerinden iki gün önce görüştikleri Disraeli'ye aynı teklifleri ilettiklerinde benzer cevap aldılar: “*Ben ciddi bir şekilde Odian'a ülkesini kurtarmasının tek amacı olarak, Devletlerin programının kabul edilmesini tavsiye ettim.*”<sup>36</sup> Odian Efendi'nin İngiliz tavrı karşısındaki cevabı ise, Türkiye'nin silah altında 600 bin kişiye sahip olduğu ve Rusya ile bir savaşa girmekten korkmadığı idi.<sup>37</sup>

### **Konferansın Sonuçsuz Kalması ve Buna Salisbury'nin Bakışı**

Mithat Paşa'nın, İngiltere'nin desteğini alma girişiminin sonuçsuz kalması, konferansın Türkler için çok daha zor şartlar altında devam edeceğini gösterdi. Nitekim 4 ve 8 Ocaktaki 5 ve 6. oturumlarda taraflar arasında meydana gelen sert tartışmalar, bir sonuca ulaşmanın mümkün olmayacağına işaret etti. Salisbury, 9 Ocakta Derby'ye gönderdiği telgrafta “*Babiâli'ye tekrar öne çıkan tavsiyeleri iletmeye çalışacağını, öneriler kabul edilmezse konferansın devamının faydasız olacağı*”nı yazmaktaydı.<sup>38</sup> Salisbury, bu düşüncelerinde daha ileri giderek, konferansın geldiği noktada İngiltere'nin Doğu politikasında esaslı bir değişime gitmesi gerektiğini söylemeye başladı. O, 11 Ocakta Carnarvon'a gönderdiği mektupta şöyle diyordu: “*Sanırım konferans Türk İmparatorluğu'nun bekası için İngiliz kanununun akıtılmasını imkânsız hale getirdi. Ümit ederim ki İngiltere devlet adamları Hindistan yolunu korumanın başka araçlarını düşünme görevini üstleneceklerdir.*”<sup>39</sup>

Babiâli'nin ısrarı ve konferansın çıkmaza girmesi üzerine son bir şans olarak, yabancı devlet temsilcileri tekliflerini hafifletmeyi tartışmaya başladılar. Lord Derby'nin tekliflerin hafifletilmesi yönündeki tavrı<sup>40</sup> ve Elliot'un etkisiyle<sup>41</sup> tekliflerin hafifletilmesine karar verildi. “Küçültülmez azlıkta”ki reformları “özet” haline getiren yabancı temsilciler, bunu 15 Ocakta Türk temsilcilere sundular. “Özet” olarak nitelendirdikleri reform paketinde Avrupa jandarması teklifi kaldırılmakta; valilerin ataması için öngörülen devletlerin onayı, ilk beş yıl için geçerli olmaktaydı. Bununla birlikte, devletler tarafından atanan uluslar arası komisyon hüviyetini korumakta idi. Yabancı temsilciler reform tekliflerini adeta ultimatoma gibi duran bir şarta bağlamışlardı. Eğer bu teklifler reddedilirse, 18 Ocaktaki oturumda konferans sona erecek ve temsilciler ülkelerine döneceklerdi.<sup>42</sup> Bu noktada Türklerin teklifleri kabul etmeleri konusunda İngilizlerin oldukça ısrarcı oldukları görüldü. Bir taraftan Lord Derby, Londra'daki Osmanlı elçisi Musurus Paşa'yı uyarırken,<sup>43</sup> diğer taraftan Elliot ve

<sup>35</sup> Millman, *a.g.e.*, s.226-227; Devereux, *a.g.e.*, s.113; Harbutt Dawson, “Forward Policy and Reaction 1874-1885”, *The Cambridge History of British Foreign Policy, 1783-1919*, Cambridge 1923, s.113.

<sup>36</sup> Millman, *a.g.e.*, s.227.

<sup>37</sup> Dawson, *a.g.m.*, s.112-113.

<sup>38</sup> Cecil, *a.g.e.*, s.121.

<sup>39</sup> Cecil, *a.g.e.*, s.122.

<sup>40</sup> *British Documents on Foreign Affairs*, vol.3, Derby'den Odo Russel'e, 10 Ocak 1877, Doc.455, s.191.

<sup>41</sup> Sir Henry Elliot, *a.g.e.*, s.286-287.

<sup>42</sup> B.H Sumner, *Russia and the Balkans 1870-1880*, Hamden, London, 1962, s.246.

<sup>43</sup> Gordon Liewellyn Iseminger, *Britain's Eastern Policy and the Ottoman Christians 1856-1877*, Norman, Oklahoma, 1965, s.338.



Salisbury, Sultanı ve Türk hükümetini etkilemeye çalıştılar.<sup>44</sup> Hatta; Salisbury, daha 14 Ocakta sultanla görüştüğü sırada, Avrupa garantilerinin Türk halkı tarafından haysiyetsizlik olarak görüldüğü ve bu tür garantileri kabul etmeyeceği söylenildiğinde, “garantilerin geçici olduğu”nu ve “sultanın krizin üstesinden gelebilmesi için bunun gerekli olduğu”nu ileri sürdü.<sup>45</sup> Diğer yandan 15’inde sultanın, Hobart Paşa aracılığıyla valilerin tayini ve uluslar arası komisyon şartlarının hafifletilmesi mesajı iletilindiğinde; Salisbury, “halihazırda büyük bir oranda hafifletilen taleplerin ayrıca hafifletilemeyeceği” cevabıyla Hobart Paşa’yı geri gönderdi.<sup>46</sup>

Bu durum konferansın bir sona gittiğinin işareti idi. Büyük Devletler artık geri adım atmayacaklarına göre, şimdi Babiâli ya bağımsızlığını ve toprak bütünlüğünü hiçe sayan teklifleri kabul edecek ya da yalnız kalacağı, muhtemelen de yenileceği bir savaşın vahim sonuçlarına katlanacaktı.

Böyle bir kritik durumda Babiâli olumlu ya da olumsuz yönde hemen karar vererek tarihi bir sorumluluk almak istemedi. 18 Ocakta Mithat Paşa’nın başkanlığında toplanan, iki yüzden fazla üyenin katıldığı Meclis, konferansta ileri sürülen “haksız ve zararlı teklifler”i kabul ederek haysiyeti zedelenen bir duruma katlanmaktansa, savaşı kabul etmeyi devlet ve milletin şanına daha çok yakışır buldu ve “savaşın neticesi bir fayda sağlamazsa, şimdiki tekliflerden daha ağır tekliflerle karşılaşmak ve daha çok toprak kaybına uğramak tehlikesini” göze alarak teklifleri reddetti.<sup>47</sup> Bununla beraber Osmanlı Devleti kabul edilebilecek esasları da belirledi. Bu esaslar şöyle özetlenebilir:

“Eşit sayıda Müslüman ve Hıristiyan üyelerden meydana gelecek iki komisyonun kurulması. Komisyonlardan birinin Bosna-Hersek, diğerinin Tuna ve Edirne vilayetleri için görevlendirilmesi. Bir yıl süreyle iş görecek bu komisyonlara şu görevlerin verilmesi: 1-Anayasa reformlarının gerçekleştirilmesine nezaret etmek. 2-Bu vilayetler için alınacak tedbirlerin uygulanmasına nezaret etmek. 3-Zarar görmüş ahaliye yardım için tedbirler almak. 4-Türkiye tarafından kurulacak jandarma teşkilatının yardımı ile halkın tam güvenliğini sağlamak.”<sup>48</sup>

Türk meclisinin kabul edebileceği esaslar, konferansın 20 Ocaktaki son oturumunda ele alındı. Daha doğrusu ciddi bir müzakere konusu bile edilmeyen Türk teklifleri, konferansın göstermelik bir konusu olarak kaldı. Dolayısıyla büyük devlet temsilcileri Türk tekliflerini reddederek konferansın bittiğini ilan ettiler. Bunun üzerine Büyük Devletlerin Büyük elçileri daha önce kararlaştırıldığı gibi yerlerine birer maslahatgüzar bırakarak şehri terk ettiler.

Konferansın dağılması belki de en fazla Salisbury’yi endişelendirmekteydi. Salisbury, Konferansın sonuçsuz kalmasını bir savaşın nedeni olarak görmekte ve bunu “Türk ısrar ve inatçılığına” dayandırmakta idi. Ona göre, Türkler “sadece önceki vaatlerini teklif ediyorlar, yeni bir şeyi kabul etmeyi ya da gelecek için bir garanti vermeyi reddediyorlardı.”<sup>49</sup>

Gerçekte ise Ignatiew ve Salisbury’nin eseri olarak Avrupa devletlerinin teklif ettiği şartların Türkler tarafından kabulünü istemek, abartılı bir beklenti idi. Çünkü öngörülen şartlar Romanya, Sırbistan ve Karadağ’ı hemen hemen bağımsız hale

<sup>44</sup> Sir Henry Elliot, *a.g.e.*, s.287.Elliot’ un 15 Ocak öncesinde de “küçültülmez azlıkta”ki reformlara sultanı ikna etmek için gayret sarf ettiğini görmekteyiz. *British Documents on Foreign Affairs*, vol.3, Elliot’tan Derby’ye, 11 Ocak 1877, Doc.497 , s.207-208.

<sup>45</sup> Millman, *a.g.e.*, s.228.

<sup>46</sup> Millman, *a.g.e.*, s.228.

<sup>47</sup> Mahmud Celaleddin Paşa, *a.g.e.*, s.218.

<sup>48</sup> Şimşir, *a.g.e.*, s.CLVIII.

<sup>49</sup> Dawson, *a.g.m.*, s.113.

getirirken, Bulgaristan için teklif edilen düzenlemeler fiili olarak Avrupa Türkiyesi'ni İstanbul civarından ibaret bırakmaktaydı. Bir kontrol komisyonunun kurulması, Bulgaristan ve Bosna için valilerin Büyük Devletler tarafından ya da onların rızasıyla atanması ve Osmanlı askerlerinin belli merkezlerde toplanması, Bosna ve Bulgaristan için Avrupa vekâletini temin ederken, Osmanlı egemenliğini hiçe indirgemekte idi.

Kuşkusuz bu şartların bağımsız bir devlet için kabul edilmesinin mümkün olmadığını bilen pek çok Avrupalı, Babiâli'nin öngörülen teklifleri kabul etmesi için askeri müdahalede bulunulmasını gerekli görmekteydiler. Bu düşüncede olan ve Slavlara karşı derin bir sempati besleyen İngiliz milletvekillerinden Argyll durumu adeta özetlemekteydi: “Türkiye’ye sunulan tekliflerin bağımsızlık iddiasında bulunan bir hükümetin kabul etmesi mümkün olamaz. Bu teklifler bağımsızlık fikriyle zıttır. Teklifler yabancı denetimi öngördüğünden baskı yapılmaksızın kabul edilmesini beklemek büyük ölçüde boştur.”<sup>50</sup>

Konferansın başarısızlıkla sonuçlanması İngiliz basınında da farklı yorumlara neden oldu. Genel olarak, Konferansın sonucunu Rusya açısından onur kırıcı olarak gören muhafazakâr basın, eski “Hasta Adam”ın ortaya koyduğu tavırdan övgüyle söz etti. Liberal ve radikal basın ise, konferansın başarısızlığını, “Türk inatçılığı”nın bir sonucu ve Avrupa Uyumuna karşı bir gövde gösterisi olarak değerlendirdi.<sup>51</sup>

## SONUÇ

1876’da Avrupa Büyük Devletleri’ni bir araya getiren İstanbul Konferansı, bir taraftan 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşlarının yakın nedenlerinden biri olurken, diğer taraftan Avrupalı devletlerin en önemli diplomasi konularından biri oldu. İstanbul Konferansı’nın belki de en fazla dikkat çeken tarafı, İngiltere’nin “Doğu Politikası”nın iki yönde gelişmesi idi: İngiltere hükümetinin İngiliz çıkarları açısından gerekli gördüğü Osmanlı İmparatorluğu’nun bağımsızlığı ve toprak bütünlüğüne dayanan Türk yanlısı geleneksel politikası ile anti-Türk görüşleri ile bilinen konferanstaki İngiliz temsilcisi Salisbury’nin şahsında kendini gösteren, Osmanlı İmparatorluğu’nun paylaşımını ve Rusya ile uzlaşmasını öngören Rus yanlısı politika. Bu ise, Rusya’nın Osmanlı Devleti’ne karşı “Doğu Sorunu”nun çözümünde tek başına hareket etmesine zemin hazırladı. Diğer taraftan konferans, özellikle 1876 Bulgaristan olaylarıyla başlayan İngiltere’nin geleneksel politikasındaki değişimin göstergesi oldu. Bu nedenle, İstanbul konferansı belki de en fazla Osmanlı Devleti’nin dış politikasını ve İngiltere ile olan ilişkilerini etkiledi. Sonuçta, konferansta hiçbir devletin desteğini alamayan Osmanlı hükümeti, toprakları üzerinde yapılan pazarlıkları seyretmekle yetindi.

## KAYNAKÇA

Ahmed Saip, *Abdülhamid’in Evâil-i Saltanatı*, Sadeleştiren: Ruhi Turfan, Kahire, 1326.  
*British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers from the Foreign Office Confidential Print, The Near and Middle East, The Ottoman Empire: Diplomacy of the Powers, 1876-1878*, General Ed. Kenneth Bourne and Cameron Watt, Ed. David Gillard, Part1, Series B, vol. 3, 1984.  
BUCKLE, George Earl, *The Life of Benjamin Disraeli*, vol.VI, 1876-1881, The Macmillan Company, New York, 1920.

<sup>50</sup> Millman, *a.g.e.*, s.229.

<sup>51</sup> Bakınız: Wirthwein, *a.g.e.*, s.103-104

- CECIL, Lady Gwendolen, *Life of Robert Marquis of Salisbury, 1868-1880*, vol.II, London, 1923.
- DAWSON, Harbutt, "Forward Policy and Reaction 1874-1885", *The Cambridge History of British Foreign Policy, 1783-1919*, Cambridge University Press, Cambridge, 1923, s.72-148.
- DEVEREUX, Robert, *The First Ottoman Constitutional Period, A Study of the Constitution and Parlamend*, The Johns Hopkins Press, Baltimore, 1963.
- Engelhardt, *Tanzimat ve Türkiye* (çev: Ali Reşad), Kaknüs Yayınları, İstanbul, 1999 (1. Baskı).
- ISEMINGER, Gordon Liewellyn, *Britain's Eastern Policy and the Ottoman Christians 1856-1877*, Norman, Oklahoma, 1965.
- KOCABAŞ, Süleyman, *Sultan II. Abdülhamit – Şahsiyeti ve Politikası*, Vatan Yayınları No: 14, İstanbul, 1995.
- KOLOĞLU, Orhan, *Avrupa'nın Kıskaçında Abdülhamit*, İletişim Yayınları:478, İstanbul, 1998.
- Mahmud Celaledin Paşa, *Mir'ât-ı Hakikat-Tarihî Hakikatların Aynası* (haz.İsmet Miroğlu), c.I-II-III, İstanbul, 1983.
- MILLMAN, Richard, *Britain and the Eastern Question 1875-1878*, Clarendon Press, Oxford, 1979.
- MORLEY, John, *The Life of Gladstone*, vol.II, New York, 1903.
- ÖZCAN, Azmi, *Pan-İslamizm-Osmanlı Devleti Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1924)*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları: 41, Ankara, 1997 (2.Baskı).
- SHANNON, Richard, *The Crisis of Imperialism 1865-1915*, Great Britain, [1976].
- Sir Henry Elliot, *Some Revolutions and Other Diplomatic Experiences*, London, 1922.
- STAVRIANOS, L.S., *The Balkans Since 1453*, New York, Chicago, San Francisco, Toronto, London, 1965.
- STOJANOVIĆ, Mihailo D., *The Great Powers and The Balkans 1875-1878*, Cambridge University Press, Cambridge, 1939.
- SUMNER, B.H, *Russia and the Balkans 1870-1880*, Archon Books, Hamden, London, 1962.
- ŞİMŞİR, Bilal N., *Rumeli'den Türk Göçleri*, c.II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1989.
- WIRTHWEIN, Walter G., *Britain and the Balkan Crisis, 1875-1878*, Columbia University Press, London, 1935.